ЗЕЛЕНСЬКИЙ С. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант кафедри правосуддя
(Національний університет «Острозька академія»)

УДК 343.131.7

ПРЕЗУМПЦІЯ НЕВИНУВАТОСТІ ЯК ГАРАНТІЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

У цій публікації презумпція невинуватості розглядається як засада-гарантія в кримінальному провадженні. Визначається зміст та історичний шлях формування цієї засади. Обґрунтовується необхідність розглядати презумпцію невинуватості водночас як складовий елемент права на справедливий суд.

Ключові слова: *засада, презумпція невинуватості, право людини, суд, справедливість, рівність.*

В этой публикации презумпция невиновности рассматривается как принцип-гарантия в уголовном процессе. Определяется содержание и исторический путь формирования этого принципа. Обосновывается необходимость рассматривать презумпцию невиновности одновременно как составной элемент права человека на справедливый суд.

Ключевые слова: *принцип, презумпция невиновности, права человека, суд, справедливость, равенство.*

In this publication the presumption of innocence is regarded as a principle-guarantee in criminal proceedings. The content and historical way of forming this principle is determined. Simultaneously justified the necessity to consider the presumption of innocence a component element of the human right to a fair court.

Key words: *principle, presumption of innocence, human rights, court, justice, equality.*

Вступ. Суспільне значення презумпції невинуватості як засади-гарантії в кримінальному провадженні полягає у визнанні статусу особи в суспільстві, означає визнання гідності й цінності кожної людини. Поняття презумпції невинуватості як засади-гарантії охоплює всю сукупність об'єктивних чинників, спрямованих на практичну реалізацію прав і свобод, на усунення можливих перешкод для їх повного або належного здійснення [1, с. 555]. Будь-хто, кого представники влади або інша людина звинуватили в кримінальному правопорушенні, має право вважатися невинуватим доти, доки протилежне не буде доведене з дотриманням законної процедури й визнане незалежним і компетентним органом судової влади з дотриманням усіх гарантій справедливого правосуддя.

Презумпція невинуватості є основоположною засадою (насамперед кримінального процесуального права) і водночас правом людини, елементом права на справедливий суд [2, с. 52]. Європейський суд із прав людини (далі – ЄСПЛ) розглядає презумпцію невинуватості як один з елементів права на справедливий судовий розгляд, виходячи з того, що вимога неупередженості суду є відображенням цієї засади [3, с. 62].

Постановка завдання. Метою статті є дослідження засади «презумпція невинуватості», визначення її змісту й історичного шляху формування, обґрунтування необхідності розгляду презумпції невинуватості як складового елемента права людини на справедливий суд.

Результати дослідження. Ідею, яка в подальшому еволюціонувала й нині розглядається як презумпція невинуватості, пов'язують з ім'ям давньогрецького оратора Демосфена. У промові «Проти Аристократа» він стверджував, що ніхто не повинен іменуватися вбивцею до того, як буде викритий у скоєнні подібного злочину й засуджений за нього [4, с. 201–203]. Висловлювання Демосфена, що на початку було лише особистою думкою одного з численних ораторів, у подальшому розвитку правової думки знайшло відображення в наукових працях і правових актах.

Вважається, що вперше на науковому рівні поняття презумпції невинуватості визначив у XVIII ст. італійський учений Чезаре Беккарія. У 1764 р. він сформулював його в праці «Про злочини й покарання» як правило, за яким ніхто не може бути названий злочинцем, поки не винесений обвинувальний вирок, і суспільство не може позбавити обвинуваченого свого захисту до того, як буде вирішено, що він порушив умови, при дотриманні яких йому й забезпечувався цей захист [5, с. 108].

О. Ларін характеризує презумпцію невинуватості як засаду (praesumptio innocentiae), що використовувалася ще давньоримськими юристами республіканського періоду, але не в кримінальному, а, як правило, у цивільному процесі (praesumptio boni viri), за яким учасник судового розгляду вважався сумлінним, поки не доведено інше [6, с. 12]. На основі цього правила в III ст. н. е. була сформульована засада «ei incumbit probatio, qui dicit, non qui negat; cum per rerum naturam factum, negantis probation nulla sint» («доводити зобов'язаний той, хто стверджує, а не той, хто заперечує, оскільки природно, що не може бути доказування у зворотному напрямі») [6, с. 47].

Уперше на нормативному рівні презумпцію невинуватості закріплено ще в XIII ст. (1215 р.) у Великій хартії вольностей (далі – Хартія) (лат. Magna Charta Libertatum, англ. The Great Charter). У ст. 39 Хартії розглядалася законність арешту, ув'язнення або позбавлення власності, знедолення вільної людини якимось іншим чином за вироком рівних їй (перів) або за законом країни. М. Полянський висловив думку про те, що хоча засада, виражена формулою «nullum crimen, nulla poena sine lege» («немає злочину, немає покарання без закону»), і виводиться від англійської Великої хартії вольностей, тим не менше її, строго кажучи, не можна вважати засадою англійського права. «Не можна не звернути увагу, – зауважує він, – що в самій Великій хартії вольностей закон як обмеження королівської влади карати підданих названий альтернативно поряд із судовим рішенням. Таким чином, у своєму точному значенні ця стаття встановлює обмеження караючої влади короля або законом, або судом рівних» [7, с. 69]. В англо-американській літературі формула «nulla poena sine lege» цитується як формула континентальної доктрини. Таку формулу, як зазначав М. Полянський, не можна вважати належною до римського права. Її автором слід вважати «батька» науки кримінального права Ансельма Феєрбаха [7, с. 69].

Еволюціонування засади презумпції невинуватості з давніх часів до сьогодення пов'язане з розвитком уявлень про справедливість у правосудді, зокрема із засадничими ідеями про рівність перед законом і судом. Із давніх часів і до XVIII ст. презумпція невинуватості мала становий характер. Хартію Д. Перушевський вважає за необхідне розглядати як мирний договір між воюючими сторонами всередині країни, боротьбу баронів за обмеження королівської влади [8, с. 31]. Аналізуючи ст. 39 Хартії, учений висловив думку про те, що вільними людьми барони вважали насамперед самих себе (певну групу людей – С. З.), а не вільну масу населення Англії [8, с. 41].

Англійське законодавство у сфері убезпечення від свавільного обмеження свободи можна вважати зразковим, а англійські постанови відомі під назвою акта «Habeas Corpus». Водночас необхідно зауважити, що такого англійського закону, який би офіційно називався актом «Habeas Corpus», не існує. Той парламентський статут 1679 р., якому дається ця назва, засвідчив установлення практичних гарантій дійсного виконання правила «writ of habeas corpus» і його застосування незалежно від того, за чиїм би повеліннням арешт не відбувся. Цей акт в Англії символізує завершення розвитку законодавчих постанов, спрямованих на убезпечення громадян від свавільних арештів. Назву «Habeas Corpus» цей акт отримав тому,

що зміст його головним чином стосується особливих судових наказів, «writs», що мають за своїми початковими словами назву «writ of habeas corpus». Такі правила застосовувалися в Англії здавна на основі звичаєвого права, і кожен арештований міг звернутися до суду королівської лави (court of kings bench), у подальшому перетворений у відділення Вестмінстерського суду, із вимогою зробити такий припис, за яким він буде представлений до суду з поясненнями причин арешту для з'ясування його законності. Ураховуючи, що звинувачення проти посадових осіб в Англії заявляється потерпілими безпосередньо суду, без жодного попереднього на те узгодження з ким-небудь, то буде зрозуміло, що «habeas corpus» дійсно представляє цілком достатнє забезпечення особистої свободи.

У континентальній Європі питання про організацію обвинувачення й захисту майже збігається з питанням про організацію прокуратури й адвокатури. Зовсім не так це розглядається в Англії, де діє принцип, за яким кримінальне переслідування в усіх справах може бути розпочате приватними особами, а не тільки потерпілими. Органи поліції, фактично частіше ініціюючи таким чином кримінальне переслідування, ніж приватні особи, формально роблять це на тих же підставах, що й приватні особи, і так само, як і приватні особи, для підтримання обвинувачення в суді користуються допомогою адвоката. Звідси випливає та особливість, що в той час як на континенті адвокат (якщо йдеться про кримінальне правосуддя) і захисник – це одне поняття, в Англії адвокати однаково служать завданню обвинувачення й захисту в кримінальному процесі [7, с. 235–236].

Процедура «habeas corpus» як споконвічний інститут кримінального процесуального права англо-американської системи судочинства передбачена розділом 9 ст. 1 Конституції США. Його дія може бути призупинена лише якщо того буде вимагати громадська безпека або повстання чи вторгнення. За цією найважливішою формою судового захисту прав особистості кожен заарештований має право безперешкодно звернутися до суду з клопотанням про перевірку законності, обґрунтованості й правильності позбавлення його волі (затримання, арешту). Якщо суддя з'ясує, що арешт відбувся з порушенням установлених законом правил або здійснений без достатніх підстав, він зобов'язаний негайно звільнити затриманого з-під варти.

Особливість американського кримінального процесу проявляється в можливості видання «habeas corpus» на будь-якій його стадії. Навіть засуджений може домогтися закриття справи, якщо переконає суд у незаконності або необґрунтованості арешту. Через це суд повинен визнати незаконним і засудження. Передбачена конституцією США процедура «habeas corpus» розглядається як гарантія відновлення справедливості й судового захисту особи. Процедура «habeas corpus» передбачена майже в усіх європейських країнах, закріплена в конституціях і законодавстві. Спеціальні норми передбачають відшкодування державою матеріальної й моральної шкоди за незаконний арешт. Право на судову перевірку законності арешту, утілене в процедурі «habeas corpus», має непересічне значення як вивірене практикою правосуддя, утілене в міжнародних пактах і регіональних конвенціях із прав людини. Зокрема, згідно з п. 4 ст. 5 Європейської конвенції про захист прав людини й основних свобод кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або тримання під вартою, має право ініціювати провадження, у ході якого суд без зволікання встановлює законність затримання й ухвалює рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним. За п. 5 цієї ж статті передбачено, що кожен, хто є потерпілим від арешту або затримання, здійсненого всупереч положенням цієї статті, має забезпечене правовою санкцією право на відшкодування шкоди, завданої незаконним позбавленням волі.

У більшості країн Європи в часи інквізиції в кримінальному судочинстві панувала засада презумпції винуватості. Якщо обвинувачений стверджував, що невинуватий, то тягар доказування невинуватості покладався на нього. Він сам повинен був доводити свою невинуватість. Найбільш яскравим проявом цього вважається видання Кримінально-судового уложення Священної Римської імперії німецької нації, так званої «Кароліни» (Constitutio Criminalis Carolina), яке було чинне в Німеччині протягом XVI–XVIII ст.. Судове кримінальне провадження, як правило, було закритим. Публіка запрошувалася для участі в дійстві

виконання вироку. Найбільш відомі – це страти шляхом спалювання осіб, визнаних судом винними, та інші жорстокі покарання. Скарги на вирок не передбачалися. Можливий був лише перегляд вироку за ініціативою посадових осіб держави (ревізія). Презумпція винуватості, що вважається ознакою інквізиційного кримінального процесу, встановлювалась і ст. 3 «Короткого зображення процесів і судових тяжб» Артикулу військового 1715 р., виданого в Росії Петром І. Зокрема, говорилося про обов'язок відповідача довести свою невинуватість, спростувавши донос. На території Україні презумпція невинуватості як визнання права на свободу й недоторканість особи була введена Уставами кримінального судочинства 1864 р. (далі – Устави). У ст. 8 Уставів вводилося правило, за яким ніхто не міг бути затриманий і утримуватися під вартою інакше, ніж у випадках, передбачених законом.

За радянських часів, у період, коли в праві домінував позитивізм, серед науковців панувала думка про те, що процесуальні гарантії прав обвинуваченого випливають не з презумпції невинуватості, а із засади законності як вищої гарантії демократизму й справедливості кримінального процесу [9, с. 251]. Попри те, що за радянських часів презумпція невинуватості на законодавчому рівні не визначалася, на теоретичному рівні першим почав розробляти засаду презумпції невинуватості М. Строгович, який вважав, що вона має дві ознаки (вимоги). Перша полягає в тому, що обвинувачений повинен вважатися невинуватим, поки його винуватість не буде доведена в установленому законом порядку. Винуватість повинна бути встановлена вироком суду. Допоки вирок не ухвалений, обвинувачений не визнається винуватим, питання про його винуватість не вирішене. Але це – одна ознака, одна вимога презумпції невинуватості. Інша її ознака (вимога) полягає в тому, що винуватість повинна бути доведена, підтверджена доказами. Без доказів не можна говорити про винуватість обвинуваченого, будь-яке твердження про винуватість обвинуваченого будь-якого органу або особи, що беруть участь у судочинстві, має значення лише в тій мірі, в якій воно ґрунтується на доказах, підтверджується доказами. Якщо ж немає достатніх доказів винуватості обвинуваченого, то він визнається невинуватим. Тільки обидві ці умови разом визначають презумпцію невинуватості [10. с. 351]. Презумпція невинуватості за радянських часів характеризувалась як один із важливих демократичних принципів кримінального процесу, що сприяє охороні прав особистості, виключає необґрунтоване звинувачення й засудження. Зокрема, у юридичному енциклопедичному словнику презумпція невинуватості визначалась як правове положення (від лат. praesumptio – припущення), згідно з яким обвинувачений (підсудний) вважається невинуватим, поки його провина не буде доведена у встановленому законом порядку [11, с. 13].

На думку М. Михеєнка, В. Молдована й В. Шибіко, юридичний зміст засади презумпції невинуватості розкривається через такі правила: 1) ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину або меншу винуватість, або наявність обставин, які виключають кримінальну відповідальність особи; 2) обов'язок доведення винуватості особи покладений на слідчого, прокурора, а в справах приватного обвинувачення – на потерпілого чи його представника; 3) заборонено перекладати обов'язок доведення на обвинуваченого, домагатися його показань шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів (ч. ч. 2 і 3 ст. 22 КПК України (КПК України 1960 р. – С. 3.)); 4) обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях (ч. 3 ст. 62 Конституції України); 5) усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь (ч. 3 ст. 62 Конституції України); 6) недоведеність участі обвинуваченого в учиненні злочину в юридичному сенсі означає його невинуватість і тягне за собою закриття кримінальної справи на досудовому слідстві й винесення виправдного вироку на стадії судового розгляду (п. 2 ст. 213, ч. 4 ст. 327 КПК України (КПК України 1960 р. – С. 3.); 7) факт притягнення особи до участі у справі як підозрюваної, обвинуваченої, підсудної, обрання щодо неї запобіжного заходу не повинен розцінюватися як доказ її винуватості, як покарання винного; 8) до остаточного вирішення кримінальної справи й офіційного визнання особи винною, а також публічно, в засобах масової інформації та в будь-яких офіційних документах не можна твердити, що ця особа є злочинцем. У разі скасування вироку суду як неправосудного

держава відшкодовує матеріальну й моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням (ч. 4 ст. 62 Конституції) [12, с. 13].

Презумпція невинуватості як правове положення, що стосується всіх людей, а не окремої групи чи стану, у період буржуазних революцій отримала визнання на нормативному рівні у ст. 9 Декларації прав людини (1789 р.). У ній було зазначено, що оскільки кожна людина вважається невинуватою, доки її не оголосять винуватою (судом), то в разі необхідності її арешту будь-яка надмірна суворість, не зумовлена необхідністю, має бути суворо покарана за законом [6, с. 13].

Нині на законодавчому рівні презумпція невинуватості закріплена у ст. 17 чинного КПК України як одна з найважливіших засад правосуддя, що забезпечує справедливість у кримінальному провадженні. Вона має особливе значення для захисту прав і законних інтересів осіб, що залучаються до кримінального судочинства, для слідчої й судової практики, впливає на законотворчий процес. Таким чином, знайшла своє відображення засада презумпції невинуватості, сформульована в п. 1 ст. 11 Загальної декларації прав людини, у п. 2 ст. 6 Конвенції про захист прав людини, у п. 2 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, у принципі 36 Зводу принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином, у ст. 62 Конституції України та в ч. 2 ст. 2 Кримінального кодексу України. Так утілюється позиція Т. Пейна, який, коментуючи засади французької Декларації прав людини, зауважував, що на їх основі, зокрема на тій, що закріплена у ст. 9 і відображає ідею, за якою кожна людина вважається невинуватою, допоки протилежне не доведене в суді й не встановлене його рішенням, слід будувати закони [13, с. 98].

Висновки. Презумпція невинуватості є водночас і гарантією права на справедливий суд, і механізмом, який забезпечує це право. Вона допомагає визначити правовий статус обвинуваченого в кримінальному судочинстві, є основою його процесуальних прав, зокрема права на захист і участь у доказуванні. У зв'язку із цим В. Нор наголосив, що призначення презумпції невинуватості насамперед полягає в тому, щоб протистояти в кримінальному судочинстві обвинувальному ухилу, суб'єктивізму, тенденційності чи навіть свавіллю, усьому, що перетворює кримінальне судочинство на знаряддя розправи над обвинуваченим, ототожнює обвинуваченого з винуватим, робить його фактично безправним [14, с. 3]. У безпосередньо процесуальному значенні презумпція невинуватості вимагає проведення як неупередженого розслідування, так і судового розгляду. Обвинувальний ухил розслідування суперечить презумпції невинуватості. Слідчий, виконуючи свій моральний і правовий обов'язок, зобов'язаний усебічно, повно й неупереджено встановити всі обставини кримінального правопорушення. Обов'язок суддів – забезпечити всебічне, повне й неупереджене дослідження обставин справи, спираючись при цьому за засадою змагальності на допомогу сторін обвинувачення й захисту. Обвинувачений не зобов'язаний доводити свою невинуватість. Несправедливими є вимоги спростовувати висунуте проти людини обвинувачення під загрозою несприятливих для неї наслідків. У той же час не суперечить вимогам закону забезпечення підозрюваному, обвинуваченому права на участь у доказуванні, представленні доказів і доведенні їх переконливості. Закон установлює правило, за яким, спираючись на визнані світом стандарти справедливого правосуддя, забороняє під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу в принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність (ч. 2 ст. 11 КПК України). Таке примушування давати показання є кримінальним правопорушенням (ст. 373 Кримінального кодексу України). Єдиний орган держави, наділений правом визнати особу винуватою, – це суд, що здійснює правосуддя на засадах законності, незалежності, гласності та змагальності. У найзагальнішому вигляді презумпція невинуватості встановлює, що особа може бути визнана винуватою в учиненні злочину й покарана лише за умови, що її вина буде доведена в передбаченому законом порядку й установлена обвинувальним вироком суду. Повідомлення особі про підозру, складання слідчим і затвердження прокурором обвинувального акта на стадії досудового розслідування, розгляд справи в під-

готовчому провадженні не вирішують наперед визнання особи винуватою в учиненні кримінального правопорушення.

Перспективними для подальших розвідок у цьому напрямі вважаємо дослідження порядку забезпечення судом справедливості вироку на основі судового розгляду в установленій законом формі. Вирок суду – єдиний процесуальний документ, у якому вирішується питання про винуватість обвинуваченого (підсудного). Так він утілює силу й авторитет судової влади, ухвалюючи й проголошуючи вирок від імені держави, даючи суспільно-політичну, моральну й правову оцінку вчиненому суспільно небезпечному діянню, формулюючи ставлення держави до осіб, що вчинили кримінальне правопорушення, або застосовуючи заходи забезпечення кримінального провадження. Лише за таких умов обвинувальний вирок суду, що набрав законної сили, є надійною гарантією справедливості в кримінальному правосудді й визнання винуватими тільки осіб, які дійсно вчинили кримінальне правопорушення.

Список використаних джерел:

1. Юридична енциклопедія : в 6 т. / Редкол.: Ю. Шемшученко та ін. – К. : Укр. енциклопедія, 1998. – Т. 1. – 672 с.

2. Фулей Т. Презумпція невинуватості: концептуальні підходи / Т. Фулей // Слово Національної школи суддів України. – 2012. – № 1. – С. 39–53.

3. Джекобс Ф. Европейская конвенция по правам человека / Ф. Джекобс, Р. Уайт. – Оксфорд : Клэрендон пресс. – 233 с.

4. Антология мировой правовой мысли : в 5 т. / руководитель науч. проекта Г. Семигин. – Том 1 : Античный мир и восточные цивилизации. – М. : Мысль, 1999. – 750 с.

5. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа. – М. : Инфра-М, 2009. – 183 с.

6. Ларин А. Презумпция невиновности / А. Ларин. – М. : Наука, 1982. – 152 с.

7. Полянский Н. Уголовное право и уголовный суд Англии / Н. Полянский. – М. : Юрид. лит., 1969. – 399 с.

8. Петрушевский Д. Великая хартия вольностей и конституционная борьба в английском обществе во второй половине XIII века: с приложением латинского и русского текста Великой хартии и др. документов / Д. Петрушевский. – М. : Изд. М. и С. Сабашниковых, 1915. – 176 с.

9. Чельцов М. Советский уголовный процесс [учебник] / М. Чельцов. – М. : Госюриздат, 1962. – 504 с.

10. Строгович М. Курс советского уголовного процесса: Основные положения науки советского уголовного процесса / М. Строгович. – М. : Наука, 1968. – 470 с.

11. Юридический энциклопедический словарь / Гл. ред. А. Сухарев. – М. : Советская энциклопедия, 1987. – 528с.

12. Михеєнко М. Кримінально-процесуальне право: Тези лекцій. Задачі. Ділові ігри / М. Михеєнко, В. Молдован, В. Шибіко. – К. : Вентурі, 1997. – 352 с.

13. Пейн Т. Права людини / Т. Пейн ;пер. з англ. І. Савчак. – Львів : Літопис, 2000. – 288 с.

14. Нор В. Презумпція невинуватості як конституційна засада кримінального судочинства та її застосування в практиці Європейського суду з прав людини / В. Нор // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2011. – № 1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/ Choasp/2011_1/11nvtzpl.pdf.